rešt varzet pavan varzišn bara avasparet zak-i napšman roban pavan vattum axvan pavan dušmat va duš-huxt va duš-huaršt maman Ganak-minoi ait minišn duš-mat va gobišn duš-huxt va varzišn duš-huarst dīno judakih va pēšak Aharmokih va rastak piriptarih [53].

165. Raba aomet-i kerpak-rā, venaç al vadunay; pavan jovanih vustaxan al yehevunit; hoš-homandan anšotaan maman kebad aišan pavan apurnaik min gētih vedhart va an-bīn va a-petak yehevunt homand; vad dir zaman patayet, bara axarij frajam daštan va anbīn va apetak avaet. Bara kun denman vadunim mandum-i frašo-keretih avaet dīr zaman patayet va la vašupet.

166. Tuani hošiar aigh tan vidharet min kar-i gētih zak-i geramik nazuk kalput yedruned va pavan cinak-i framušin. vadunien, tamman hu ayebat bara hanaxtund, denman yōm framuštar va anayibattar yehevunet.

167. Va yehevunt yat denman gēhan; levatman aišan mano patkarend va drun la yazbahund, val valman ruban, havand-i staišn homand yemellunet mano lak tan-i most-homand garzašnih yehavunem yaxsunt homanem.

168. Andarzāi min danakan, min gopt-i pēšinikan vad lekum bara vedharem pavan rastih dayn gēhan yat makirunit yehevunt çut-i do gihan.

169. Pavan gētih vustaxan al yehevunit kebad arz dayn gehan, maman gētih pavan aiš bara la šikunt homand, va la košk va ahu man va šatih pavan rabbmaman yehvunet.

Va maman nazet getiyan cand xotayan velmanšan spah-patan xaditunt homanīn,

[53] Ահարմոգ, Աչմոգ = սրբապիղծ, հերձուածող, հերետիկոս:

[52] Բոլոր այս ճապաղ գրուածքը, լի անհամ կրկնութիւններով, չատ տխուր գաղափար կու տան պահլաւ ոճի եւ չարագրութեան: Հաւանական է որ դրսէն մեկնութիւններ խառնուած են մէջը գրս գժուար է որոշել եւ զատել:

[53] firištārī (✓ firīb = virīb = վրէպ):

[54] Եթէ կամիք որ ձեր բարի գործոց վարձքն ընդունիք:

դժ–վարըս վարէ վարուք, ապաստարէ զիւր հոգին ի վատթար տեղի (երկուց) աչխարհաց, վասն գուժ մտաց եւ գուժ խօսից եւ գուժ վարուց. քանզի Գանակ–Մինովայ են խմացուածք դժմխք եւ խօսուածք դժուխտ եւ վարք դըժ–վարք եւ դենի չատկութեան (են) եւ գործ ահարմոգայ [51] եւ հիմն վրիպատրուեան [52]:

Սա բարի յուսոյ վաստակոց [54] զկատ (մեզս) մի՛ գործէք: Յովանութեան [55] վաստահ մի՛ լինիք: (Գիտասջիք դի) ի բարեբաստ մարդկանէ բազում են որ ի տխս մանկութեան յաչխարհէ ելին եւ անտես եւ անյայտ եղեն: Եւ նոքա որ բազում ժամանակս կեան՝ հուսկ ապա վախճան ունել եւ անտես եւ անյայտ (լինել) պարտին:

Վասն որոյ գուն [56] այժմէն գործեսցուք հրաչակերտս (առնել) որ երկար ժամանակ տեւեսցին եւ մի ապականեսցին:

Կարողութիւն [57] ուշոյ որով մարմին վճարէր զկատ (զկտն) կենցաղոյս եւ յարգի եւ նազիկ կաղապարս այս անջատեսցին եւ ի տեղի մոռացութեան երթիցեն. յայնժամ որ ինչ կար յիշելի ի մոռացօնս դառնայցեն եւ յետ աւուրց ինչ անյիչատակ եւ անյուշ լինիցին:

Եւ մնացեալքն յաստի կեանս ազգականք իւր որք (եթէ) պայքարին եւ սեղան ոչ յարդարեն վասն նորա հոգւոյ, (յայնժամ) արժանագոչն այն ասէ: Ես, զձէնջ, թշուառականք, բողոք բարձից:

(Այժմ) անդարձս ինչ յիմաստնոց (եւ) յաստուածոյ նախնեաց ձեզ վճարեցից առ ի ասստուածն յաչխարհի զի օգտեցիք յերկուս կեանս:

Յաչխարհի աստ վաստակ մի՛ լինիք բազում ընչից աչխարհի, զի աչխարհս ոչ ումեք մնայ եւ ոչ սրտի եւ զեղեցիկ տուն եւ չատութիւն (ուրախութիւն) տերանց իւրեանց մնասցին:

Եւ որք սիգանն նազանօք յաչխարհի իրրու թէ տեարք (իցեն) նոքա (եւ) սպահա–

[55] Տարօրինակ իրու բայց հայերէն բուն բառն է jawānī ին (մանկութիւն) լտ. juven, որ «յովան», «յաւան» հայացուցեր են նախնիք (յաւանակ կապեալ — Աւետ.), իմա՝ քուռակ, մատաղ էչ:

[56] կարծեմ թէ մեր «գուն»ին ճիշդ ազբիւրն է այս kunը:

[57] կրնանք լռելեայն իմանալ հոս (ի մահ կալարուք զի եկեսցեն ժամանակք յորս):

va mes sardarih madam anašoṭaan, velmanšan mesih vēš yehvunt, va minitar bara satunt homand dayn gehan aigh lenman mestar [58] homanīm dayn gēhan, velmanšan avraç vazrunt homand, levatman darte bara satunt homand.

Madam aišman kola mano cigon denman xaditunet, meman-rāi veçtaxan yehevunet?

Amat vastar [59] dayn gehan la yahsenunit va gētih pavan aspanj [60] va tan pavan yahsun; kerpak pavan natruntan yahsunit.

Amat val tamamen avayet vazruntan, bara mitre datobar-i rast šat va dirzivišn va praxan [63] ahu-ruban va pirozkar kam-anjam yehevunit.

[58] mas = mih = մեծ, յորմէ mastar = mihtar իրր մեծթար:

[59] Vastar = vustar = vustākh (վստահ) = gustākh:

[60] aspanj = sipanj = ասպնջ:

[61] Mihr-yazad, Ոգի արդարութեան եւ ուղղութեան եւ հաւատարմութեան:

պեաք իցեն եւ մեծ սարդարք ի վերայ մարդկան, որոց մեծութիւն առաւել իցէ եւ իմաստնագոյնք իցեն յաչխարհի եւ (ասիցեն յանձինս) թէ մեք մեծագոյն եմք յաչխարհի, նոքա հոգատաղ լինելոց են եւ ի փոչի դառնալոց:

Եւ զի մարդկան ամենեցուն այս (վախճան կայ մնայ), ապա առ ի՞նչ մարթի վստահ լինել:

Վասն այսորիկ վստահ աչխարհի մի՛ լինիք եւ զաչխարհ իրր ասպնջական մարթնոյ համարեսջիք եւ գործս բարիս առնել փութասջիք:

Գանզի անգր պարտիմք չուել, առաջի Միհրայ [61], դատաւորաց ռաստի (ուր) չտութիւն [62] եւ երկայնակեցութիւն եւ խրատութիւն (դացեն) եւ պերոզկեր [64] եւ գամագիւտ լինիցին:

[62] Բաւականացումն, գոհացումն բղձից:

[63] farākhī = խրախութիւն, իմա՝ ազատ արձակ վիճակ:

[64] Ցաղթականութիւն ի մարտի ընդդէմ մոլեկան կրից: Ցօրինուածութիւնը «համոզկեր»ի, «ազօթ-կեր»ի հետեւողութեամբ է:

(Շարունակելի:)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀՐԱՏ ՄԱՇԿՈՒԹՑԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

(Շարունակութիւն:)

Սէր կը հրատարակէ Ընկերութեան կանոնագիրը, որ 16 կէտերէ կը բաղկանայ. 1. Ընկերութեան նպատակն է՝ առանց որեւէ կուսակցութեանց եւ կամ խռովիչ թելադրութեանց ուղղակի կամ անուղղակի մասնակից ըլլալու՝ Սամաթիոյ թաղին յառաջադիմութեանը թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս յօժարակամ նպաստել: 2. Ընկերութեան ամէն մէկ ձեռնարկութիւնները ազգային Սահմանադրութեան կանոնացը համաձայն պիտի ըլլան: 3. Ընկերութիւնս բաժանուի է ժանորդագրութեամբ հաւաքած դրամները... թաղին յառաջադիմութեանը վերաբերեալ օգտակար ձեռնարկութեանց պիտի գործածէ: 7. Ընկերութեանս տուրքը մէկ բաժինը միսը հինգ դուրուչ է: 9. Ընդհ. ժողովը պէտք վաթսուն եւ մէկ հոգւոյ ներկայութեամբ վաւերական կ'ըլլայ: 10. Գործ. ժողովը... տասներկու հոգիէ բաղկացեալ է, որոնք Ընկերութեան բոլոր գործքերը ինք կը տնօրինէ [82]»:

15. ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1862)

Հիմնուած է 1862 Մարտ 1ին՝ «Սամաթիոյ մէջ ազգային ընկերական կեդրոն մը կազմելու եւ զանազան ձեռնարկութեանց արթեամբը բարեգործութիւններ ընելու նպատակաւ [83]»: Իր կանոնագիրը չատ ուշ՝ 1871ին կը հրատարակէ Մասիս եւ ունի 10 Յօդուած, որոնցմէ առաջինը կ'ըսէ. «Ամեն Հայ որ Ընկերութեանս օրէնքներն կ'ընդունի՝ կարող է Ընկերութեանս անդամ գրուիլ, մէկ անգամ միայն մէկ օսմ. լիրա տուրք վճարելով»: Ընկերութեան կանոնագրութեան ինչ ձանձնաժողովի անդամներն են. 3. Արշակ,

[82] Սէք, 1862, էջ 161:

[83] Մասիս, 1871, թ. 1156:

© National Library of Armenia

Յ· Կրճիկեան, Յ· Վարդանեան, Օ· Խօճասարեան, Յ· Խանճեան [84]:

Առաջին յիշատակութիւնը կ'ըլլայ 1862 *Յունիսին, երբ Ընկերութիւնը գրօսական պտոյտ եւ ճաշկերոյթ կը սարքէ դէպի Վէլէֆֆէնտի՝ Սամաթիոյ Ս· Սահակեան եւ Նուռնեան վարժարաններու աշակերտներուն համար, որուն կը մասնակցին նաեւ մեծեր, ուր «Հանդիսին չուքը կ'աւելցնէ» Ազգային Երաժշտական Ընկերութեան* [85] *նուագախումբը* [86]:

Արդէն 1862*ին վերջերը Ընկերութիւնը* գրօսարան *մ'ունի* [87]: 1866*ի Սամաթիոյ մեծ հրդեհին կը կազմակերպէ թաղերու օգնութեան գործը* [88]: 1870*ին սարքած գրօսանքի մը չահը կը յատկացնէ Մուշի Աւազաղբիւր Գիւղի մանուկներու կրթութեան* [89]:

Ընկերութիւնը ոչ միայն սրճարան–գրօսասեղի, այլ եւ 1869*էն ի վեր Լսարան մը բացած էր բանախօսութեանց* [90]: Աղբատներու *ալ նպաստած է, բայց* 1873*ին պարտք ընելու վիճակին հասած ըլլալով՝ կազմալուծուելու վտանգի մէջ գտնուած է պահ մը* [91]: 1874*ին Տնօրէն Ժողովի Ատենապետն է* Ս· Մէլխանէթեան, *իսկ Ատենադպիրը՝* Յ· Ճանիկեան [92]:

Ընկերութեան «Հայկական գրօսարան»ը 1880*ին* [93] *եւ* 1883*ին* [94] *դեռ բաց էր*:

16· ՆՈՒՆՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1864—1865)

Սամաթիոյ Ս· Սահակեան մանչերու վարժարանին կից կար նաեւ աղջիկներու բաժին մը, որ մինչեւ 1857 *իւր սեպհական չէնքէն զուրկ կը մնար: 1857ին բարեբարներու նպաստով եւ Թագին Հայ Ժողովուրդի առատաձեռն աւուրքերով կարելի կ'ըլլայ աղջկանց յատուկ շէնք կանգնել: 1857 Յունիս 30ին հանդէսով մը բացումը կը կատարուի այս նոր չէնքին եւ աղջկանց այս նորահաստատ վարժարանը Սրբուհի Նունէ Կուսին պաշտպանութեանը նուիրուած ըլլալով՝ կը կոչուի «Սուրբ Նունեան վարժարան աղջկանց* [95]»:

Արդ, Սամաթիոյ այս Նունեան աղջկանց վարժարանին նիւթապէս եւ բարոյապէս նպաստելու համար հայ տիկիններէ եւ օրիորդներէ կազմուած է «Նունեան Ընկերութիւն»ը: Այս մասին մեզի ծանօթ միակ աղբիւրը Ազգարարութիւն մըն է Ընկերութեան կողմէ 1865 *Հոկտ· 23ին Պօլսոյ Պեզազեան Թուղթին մէջ հրատարակուած: Խօսքը Սամաթիոյ Հայ Տիկնանց ուղղելով՝ Այդ Ազգարարութեան մէջ Ընկերութիւնը կ'ըսէ· «Սամաթիոյ Տիկնայք իրենց գաւակացը դաստիարակութեան եւ ձեռարուեստի տեսչութեան մասին կերպով մը Նունեան Ընկերութիւնս պատասխանատու ճանչցած է: Ընկերութիւնս մինչեւ հիմայ ինչ որ կարելի էր՝ ի գործ դրաւ այս մասին: Բայց որովհետեւ իր պարտականութիւնները կատարած առնն այս միջոցիս անյուսալի արգելքներ դէմն ելան, ուստի Ընկերութիւնս պարտք կը համարի վարժարանի այժմեան վիճակը յայտնել որ ուսմունք սովրելու եւ դաստիարակուելու վրայ են· բայց գիտցէք որ վարժարանը Ձեր գիտցածին բոլորովին հակառակն է· ո՛չ ուսմունք կայ, ո՛չ ձեռարուեստ, ո՛չ բարոյականութիւն եւ ո՛չ անօրէնութիւն: Ընկերութիւնս այս մասին բողոքեց թաղ· խորհրդոյ, բայց ամենեւին արդիւնք մը չտեսնուելէ զատ, դեռ վարժարանն իր անբարոյական եւ ամուլ վիճակը կը չարունակէ... Ուստի... աղջիկնիդ այն վարժարանը խրկելով ոչ միայն բան մը չեն սովրիր, այլ Ձեր տուած մայրական բարոյականութիւնն ալ կը կորնչցնեն, զոր մեք պարտք կը համարիմք Ձեզ հաղորդել... Տնօրէն Ժողով Նունեան Ընկերութեան* [96]»:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Ընկերութիւնս նոր չէ 1865*ին. առնուազն տարի մ'առաջուան ըլլալու է: Ուրիշ թերթերու մէջ ոչ մէկ տեղեկութիւն կը գտնենք: Ան անծանօթ է «Սկանդակ»ին, Թորգոմեանի եւ Ալպոյաճեանի*:

---

[84] *Անդ*:
[85] *Տե՛ս* Բեռա՝ *թիւ* 13:
[86] Մասիս, 1862, *թ*. 540:
[87] Սէր, 1862, *էջ* 2:
[88] Ժամանակ, 1866, *էջ* 59:
[89] Փեշիկ 1870, *թ*. 568:
[90] Օրագիր, 1870, *թ*. 122:
[91] *Տե՛ս* Օրագիր, 1873, *թ*. 1060:
[92] Մասիս, 1874, *թ*. 1485:
[93] Մասիս, 1880, *թ*. 2619:
[94] Հայրենիք, 1883, *թ*. 1349:
[95] Մոսիս, 1857, *թ*. 284:
[96] Պեզազեան Թուղթիկ, 1865, *էջ* 317—318:

17· ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1868)

1866ի Սամաթիոյ հրդեհը սրած աչնէացուցած էր նաեւ Նունեան աղջկանց վարժարանը եւ աղջիկները գուրկ կը մնային օրինաւոր դաստիարակութենէ: Պետրոս Կարապետեանի համեմատ Հայ Կաթողիկէ ազգային բարերար Պօղոս Պէյ Մըսըրլը փութաւոր էնթ մը յատկացնելով Սամաթիոյ աղջկանց համար՝ Թագին Հայ Ժողովուրդին երախտապրտութեան արժանացած է [97]:

1868ին «Սամաթիոյ մէջ եօթն ազգասէր անձինք կը հաստատեն Հիմնադիր Ընկերութիւնը», որ նպատակ ունէր Սամաթիոյ մէջ «Աբապեան անուն վարժարանի մը հաստատութեամբ դաստիարակութեան լոյսը նաեւ գեղեցիկ սեռին մէջ սփռելու եւ ընդհանրացնելու [98]»:

Ընկերութիւնը կը յաջողի 1869 *Յունուար ճին բանալ Սամաթիոյ Ագապեան աղջկանց գիշերօթիկ վարժարանը՝ անօրէնութեամբ կարապետ Փանոսեանի* [99]:

Ընկերութիւնս անձանօթ է «Սկանդակ»ին, Թորգոմեանի եւ Ալպոյաճեանի:

18· ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՅՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Սամաթիոյ «Նպաստամատոյց Ընկերութիւն»ը կազմուած է հետեւեալ պարագաներէն 1870 *Փետր· 1ին Սամաթիոյ Ս· Սրբ· մէջ· հակեան վարժարանի մէջ դպրոցական հանդէս մը տեղի կ'ունենայ ի պատիւ Ս· Սահակի եւ Ս· Մեսրոպայ, ուր յառաջադէմ աշակերտները տաղանդաւորութիւններ կ'ընեն, իսկ վարժարանի Հոգաբարձուներէն մին ալ խօսքը ծնողներուն ուղղելով կը յայտնէ թէ վարժարանը նիւթական ծանր տագնապի մէջ կը գտնուի եւ կը չեզոքէ ծնողաց բարոյական պարտքը՝ ձիգ մը ընել վարժարանը այդ նեղ կացութենէն հանելու համար: Ցետոյ յիշեցնելով թէ աշակերտներու մեծագոյն տուչեցնելով թէ աշակերտներուն կազմը ալքատ ծնողներու զաւակներէ կազմուած է՝ իրրեւ հիմնական դարման կ'առաջարկէ անմիջապէս Ընկերութիւն մը հիմնել, որ նպատակ ունենայ վարժարանին օժանդակել նիւթական նպաստներով: Այս խօսքերը «մեծ տպաւորութիւն ընելով բոլոր ունկընդրաց վրայ, Նպաստամատոյց անուն Ընկերութիւն մը կազմել որոշեցին անմիջապէս եւ ստորագրութիւն բանալով՝ շաբաթը 40 փարայ վճարելու պայմանաւ ուրբանի չափ բաժին գրուեցան* [100]:

Հ· Ս· Ալամդարեան, փեշիկի խմբագիրը քանի մ'օր վերջ ալ կը հաղորդէ· «Դոհութեամբ կը լսենք որ այս նոր Ընկերութիւնը օրէ օր յառաջ երթալու վրայ է եւ առ այժմ 200*ի մօտ բաժին ստորագրուած են...: Այս նոր հաստատութիւնն ալ արդարեւ կ'ապացուցանէ թէ Սամաթիա թէեւ գրեթէ բոլորովին մոխիր դարձած է եւ մեր ազգայնոց չատերը մոխրոյ վրայ նստած են, բայց իրենց սրտին մէջ գարձեալ վառ ու բորբոք ձնցած է ուսումնասիրութեան հուրն...: Աչխատացէ՛ք, ազնի՛ւ սամաթիացիք, աչխատեցէ՛ք միութեամբ· միութիւնը՝ ինչպէս գիտէք՝ ամեն դժուարութեանց կը յաղթէ եւ յարատեւութիւնն ու երկայնմտութիւնը հրաշալեաց ծնունդ կու տան* [1]»:

1870 *Հոկտ·ին Ընկերութեան Դիւանի Ատենապետ Ա· Մկրտիչեան բոլոր անդամները Ընդհ· ժողովի կը հրաւիրէ* [2]:

Ընկերութիւնը տասը տարի կը չարունակէ իր օգտակար ծառայութիւնը: 1879ին ծանուցում մը կ'իմացնէ թէ Օսմանիէ Թատրոնին մէջ «Թափառական Հրեայ» պիւեի ներկայացում՝ ի նպաստ Սամաթիոյ Նպաստամատոյց Ընկերութեան [3]:

Այս ալ անծանօթ մնացած է Սամաթիոյ Ընկերութիւններուն վրայ գրողներուն:

19· ՍԱՀԱԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Հիմնուած է 1870 *Փետրուարին: Իր առաջին ծանուցումը տուած է* 1870 *Մարտ* 9*ին, ուր կ'ըսէ· «Սամաթիոյ երիտասարդութիւնը, որ ժամանակ մը ի վեր կը փափաքէր թատերական խումբ մը կազմելու, մօտերս իւր փափաքանաց հասած ըլլալով՝ առաջիկայ Կիրակի գիշեր՝ որ է Մարտ* 15*, իւր առաջին ներկայացումը պիտի տայ Ս· Սահակեան վարժարանի մէջ: Թատերախաղն է Մեծն Նեբսէսի սրտաչարժ ողբերգութիւնը...*

1870 *Մարտ* 9 *Ի Դիմաց Ս· Սահակեան*
Սամաթիա Թատերական Ընկերութեան
Ռ· Պարիկեան [4]

---

[97] Հնգադարեան Ցիշատակարան, *անդ, էջ* 139:
[98] Մասիս Փոթր, 1868, *թ*. 237:
[99] Մասիս, 1869, *թ*. 902; — *Հմմտ*. Օրագիր, 1871, *թ*. 504:
[100] Փեշիկ, 1870, *թ*. 508:
[1] Փունջ, 1870, *թ*. 524:
[2] *Անդ, թ*. 639:
[3] Մասիս, 1870, *թ*. 957:
[4] Մասիս, 1879, *թ*. 2283:

© National Library of Armenia

Ընկերութեան Ա. Ներկայացուցին Մուտքը կ'ըլլայ 1899 *դուրուչ. Ելքը՝* 1551 *դուրուչ. զուտ չահը* 348, *որուն կէսը Ընկերութիւնը Սահակեան վարժարանի կը նուիրէ*[5]:

20. Ա. Բ. Գ.Ի ԲԱՐԵԿԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1871)

Ընկերութեանս հիմնումը 1870ին *դրած են սխալմամբ «Սկանակ» եւ Ալպօյաճեան: Ճիշդ թուականն է* 1871 *Օգոստ.* 2:

Ընկերութեան վարչութիւնը նամակ մ'ուղղելով Մասիսին՝ կը տեղեկացնէ. «... Մամաթիոյ հայուն եւ հայուհւոյն ապագային սպառնացող այն ահռելի պարագաներն ի մեծ ցաւ սրտի ազդասիրաց, ճիշդ յաղթանակ տանելու պահուն, զոր բնազդմամբ լեին հայասէր եւ հայրենասէրն Ա. Բ. Գ.ի Բարեկամ Ընկերութիւնը ծնան... Ա. Բ. Գ.ի բարեկամք յասպարէզ կը նետուին թեկն ածել այդ մեծ նպատակին, արհամարհոտ ժպտելով այն արգելքներուն, զոր ունէին դարբնել խաւարին գործաւորք, աչքն անթիթեղ յառելով իր սուրբ նպատակին՝ որ իր տեսակին մէջ երկուքի կը բաժնուի. այսինքն իր հասոյթին 2/3*ով* նպաստել Ագապեան վարժարանի եւ 1/3*ով* հաստատել Ընթերցարան մ'ի Մամաթիա: *Ա. Բ. Գ.ի Բարեկամ Ընկերութիւնը ծնաւ այնպիսի ժամանակ մը, յորում... Ագապեանի անկումը կ'ուզուէր. ժամանակ մը, յորում Մամաթիոյ հայ երիտասարդութեան երակաց մէջ անտարբերութեան եւ անընթերցասիրութեան թոյնը տակաւ կը զօրանար. Չանաց յապաւումն մագնիսել երկուքն ալ... երկիցս ձայն տուաւ հայ երիտասարդութեան. 260 անձինք ցարդ արձագանգ տուին...: Շնորհակալութի՛ւն իրենց. ապրի՛ն բարեբաղդ: Ընկերութիւնս այսօր կը փութայ պատ. լրագրոյդ միջոցաւ հրատարակել իր առաջին ամսեայ արդիւնքը, որ է* 260 *բաժանորդ. ընդ ամենը չաբաթական* 507 *բաժնի գին մէկ ամսուան* 1014 *դրչ. ուակից... 578 դրչ. Ագապեանի բաժինը յանձնեցինք Փանոսեան էֆ.ի եւ ընկալագիր ընդունեցինք... մեր անկեղծ շնորհակալեաց հաւաստին կը նուիրեմք այն մեծաթոյ անձանց, որք հաճեցան իրենց նուէրներով պատուել Ընթերցարանս, որոնց կարգէն են նաեւ Աբրահատ, Եփրատայ եւ Մանդուամէի Մեծ. Խմբագրապետք, որ հաճեցան իրենց թերթերէն մէկմէկ օրինակ նուիրել:*

Ընդունեցէք մեր անկեղծ յարգանքը

Սամաթիա, 2 Սեպտ. 1871:
Ատենադպիր
Ռ. Ս. Ֆ. Խմհաճեան
Ա. Բ. Գ.ի Բարեկամ
Ընկերութեան Վարիչ Ժողովոյ
Ատենապետ
Ալիքսան Սարգիսեան[6]

Առաջին ամսէն բացած էր Ընկերութիւնը Ընթերցարան մը, ինչպէս տեսանք. իսկ Սեպտ.ին կը բանայ Լսարան մը, ուր կը խօսին կարապետ Փանոսեան[7]*, Խաչատուր Ոսկանեան*[8]*, Գրիգոր Պաղտասարեան եւ Կարապետ Պաղեան*[9]:

Ընկերութիւնը կը նպաստէ նաեւ չքաւորներուն[10]:

21. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1871)

Անունիս կը ծանօթանանք 1871 *Դեկտ.* 17*ին: Ունի Ընթերցարան, ուր փափաքողներու դասատուութիւն կ'ընէ հայերէնի եւ թուաբանութեան, իւրաքանչիւր դասէն* 40 *փարա գանձելով*[11]: *Այս Ընթերցարանը կը գտնուէր Յունաց Այլ-Մինայի կից:*

Ընկերութիւնս ուրիշ ոչ ոքէ յիշուած է:

22. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1874)

Ընկերութեանս մասին մեր ունեցած ծանօթութեան միմիակ աղբիւրը Ընկերութեան անդամավճարի ընկալագիրն է, զոր կը գտնենք մեր Մատենադարանի «Հայերէն լեզուաւ գրուած թուղթ ու թղթիկներու» հաւաքածոյին մէջ: Այդ ընկալագիրը Ընկերութեան տուած 43*րդ ընկալագիրն է, տրուած Սերովբէ Էֆ. Շիշէճեանի, որ իբրեւ Ընկերութեան անդամ վճարած է* 16 *բաժինի համար* 4 *դուրուշ: Ընկալագիրն ստորագրողներն են. Ընդհ. Ժողովի եւ Տնօրէն Ժողովի Ատենապետ՝ Կ. Յ. Քրոտճեան եւ Գանձապետ՝ Տ. Ֆ. Զիլճեան: Ընկալագիրը կը կրէ* 1874 *Յունիս* 2 *թուականը, եւ խորագիրն է. «Ընկալագիր Թանգարանական Ընկերութեան Ս. Սահակեան վարժարանի»:*

Զարմանալի է որ ժամանակակից հայերէն թերթերու մէջ ոչ մէկ յիշատակութեան կը հանդիպինք:

23. ՍՐՈՒԵՍԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1875)

«Սկանակ Բանասէր»ի համեմատ[12] *Մամաթիոյ մէջ* 1875*ին հաստատուած է «Արուեստասիրաց Ընկերութիւն» մը՝ «առ ի բաջալեր արուեստագիտաց»: Ո՛չ ժամանակակից եւ ոչ ալ յաջորդ չրջաններէ գտած ենք որեւէ յիշատակութիւն մը:*

24. ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878)

Թորգոմեանէ[13] *միայն յիշուած է Ընկերութիւնս, առանց որեւէ աղբիւր մատնանշելու:*

25. ՊԱՐԶԱՍԷՐ ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

Հիմնուած է 1879 *Յուլիս* 15*ին: Առաջին արձագանգողը Փունջն է, որ* 1879 *Յուլ.* 25*ին կը գրէ. «Բերկրութեամբ կլսեմք թէ պարզասիրութեան վրայ յամախ խօսուած ճաւերն ու քարոզները վերջապէս այս օրերս լսելի եղած են: Մենք կփափաքինք որ Իւսկիւտարի Հայուհեաց Ազգանուէր Ընկերութիւնը այս մեծ գործին առաջին ձեռնարկողն ըլլար. սակայն Սամաթիոյ Հայ Տիկնոջ արժանացած են այս փառաց, Պարզասիրաց անուամբ Ընկերութիւն մը կազմելով եւ մինչեւ ցարդ երկու նիստ ընելով թաղին նուենան վարժարանին մէջ*[14]»:

Ընկերութիւնը կազմողներն են Մամաթիոյ Նուենան-Վարդուհեան վարժարանի նախկին աշակերտուհիները եւ թաղին տիկիններն ու օրիորդները[15]:

Ընկերութեան Տնօրէն Որհուրդի առաջին Ատենապետը՝ Վիքթորիա Ֆ. Զիլճեան եւ Ատենադպիրը՝ Բերուզ Գ. Քէրէստէճեան կը գրեն. «Պարզասէր Հայուհեաց Ընկերութեան Տնօրէն Որհուրդը պարտ անձին կը համարի հրաւիրել բոլոր Ազգասէր եւ Տնտեսագէտ Հայուհիք՝ որք կը փափաքին մասնակցիլ Ընկերութեանս, Ընկերութիւն մը, որ երկու վեմ նպատակ միանգամայն կը պարունակէ իւր մէջ. ջնջել Հայազգի իգական սեռի մէջէն նորասիրութեան ազգակործան մոլութիւնը եւ օգնել Ազգին բարոյական յառաջդիմութեան...[16]»:

Ընկերութեան կանոնագիրը ունի 13 *Յօդուած՝ հրատարակուած Մասիսի*[17] *եւ Թէրճ. էֆէեարի*[18] *մէջ: կու տանք նմոյշ մը. «Ընկերութեանս նպատակն է նորաձեւութիւնը ջնջել Հայ Ազգիս մէջէն, որոշելով մի պարզ եւ վայելուչ ձեւ զգեստի եւ գլխարկի: Սոյն Հայկական Համազգեստը, որ երկու տարին անգամ մը թեթեւ փոփոխութիւններ պիտի կրէ զարձեալ Տնօրէն Ժողովոյ կոդմանէ որոշելով՝ կը բաղկանայ երկու կտորէ. մի կոճկէնէ (բէչ) եւ մի վրանոցէ. գլխարկն ալ զգեստին համեմատ, որոյ օրինակը (մօտէլ) պիտի ընդունի մէն մի անդամուհի» (Յօդ. 1):*

«Ամսական բաժնեգինն է մէկ արծաթ դահեկան» (Յօդ. 2). «Բաժնեգիններէն գոյացած հասոյթը պիտի գործածուի ազգին բարոյական յառաջդիմութեանը նպաստելու» (Յօդ. 3). «Ո՛ոք կամի, կրնայ ընկերուհի ընդունուիլ, առանց բաժնեգին վճարելու, բաւ է որ Հայկական Համազգեստը կրելու փափաքը յայտնէ» (Յօդ. 5):

Ընկերութեան Ընդհ. Ժողովի Ատենապետ Տիկ. Ազնիւ Կ. Ալաճաճեանի ուղղուած գրութեան մը մէջ 12 հանրածանօթ անձեր չնորհակալութիւն կը յայտնեն ընդհանուր Հայութեան կողմէ «Պարզասէր Հայուհեաց Ընկերութեան» իրեն հանրային օգտակար ձեռնարկին համար եւ կը քաջալերեն ու կը խրախուսեն Ընկերութիւնը որ չարունակէ իր սկսած այնքան ազգօգուտ գործը՝ «զգոյշ պահելով զՀայուհիս պճնասիրութեան թակարդն իյնալէ, յորում կը բռնուին ստէպ անզգաստաբար եւ ուղեցոյց լինել նոցա բարեձեւ զարդուք եւ վայելուչ չափաւորութեամբ զգեստաւորելու[19]»:

Ընկերութիւնը իր կանոնագրութիւնը կը գործադրէ եւ իր նախագծած «Հայկական Համազգեստ»ը կը կիրարկէ իր անդամներու չրջանակին մէջ մինչեւ 1881: *Իննդատատութիւններ ու հակառակութիւններ պակաս չեն ըլլար, բնականաբար:* 1881 *Մարտին տեղի*

---

[5] Փունջ, 1870, թ. 527:
[6] Մասիս, 1871, թ. 1136:
[7] Մասիս, 1871, թ. 1138:
[8] *Անդ*, թ. 1147:
[9] *Անդ*, 1872, թ. 1224,
[10] Օրագիր, 1873, թ. 912:
[11] *Անդ*, 1871, թ. 628:
[12] Արեւելք, 1898, թ. 3853:
[13] *Երեմ. Չէլէպիի, անդ, Ա., էջ* 217:
[14] Փունջ, 1879, թ. 1393:
[15] *Անդ*, թ. 1397:
[16] Մասիս, 1879, թ. 2399:
[17] *Անդ*:
[18] 1879, թ. 631:
[19] Մասիս, *անդ*, թ. 2471:

© National Library of Armenia

ունեցած Ընդհ. ժողովի մը մէջ չատ մը տիկիններէ եւ օրիորդներէ եղած առաջարկին վրայ՝ կանոնագիրը կ'ենթարկուի վերաքննութեան եւ այդ առթիւ զգեստներու եւ գլխարկի յատուկ ձեւեր սահմանելու յօդուածը կը ջնջուի եւ «միմիայն պարզասրութիւնը ընկերուհիաց համար իբր պարտաւորիչ սկզբունք կ'ընդունուի[20]»:

26· ԱՂՔԱՏԱՆՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1888)

Սամաթիոյ երից թաղից մէացեալ Աղքատախնամ Ընկերութիւնը 1888 փետր. 1ին կազմուած է: Մասիս[21] *կը գովէ անդամներու եղբայրսիրական գործը՝ անէ տուն պատեղով աղքատներու նուէրներուն համար:*

1908ին կը վերակազմուի եւ ջանք կ'ըլլայ Հիմնադրաց ժողովի ընտրութեան[22]*: 1914 ին Հիմնադրաց ժողովը կ'ուզէ «լաւ կազմակերպութիւն մը տալ Ընկերութեան*[23]»: *Կը կազմէ «Օժանդակ» Յանձնախումբ մը թաղեցի Տիկիններէ*[24]:

27· ՅԱՒԱՋԴԻՄԱՍՏԻ ՀԱՑՈՒՀԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կազմուած է 1908 Հոկտ.ին: Իր նպատակն է. «Իգական սեռի մտաւորական զարգացման սատարել»: 1908 Նոյ. 16ին Նուռնեան–Վարդուհեան վարժարանի մէջ կը բանայ ձրի դասախօսութեանց ընթացք մը[25]:

Ունեցած է իր կանոնագիրը: Դիւանը կը կազմէին.

Տիկ. Էօժէնի Կիւմիւշկերեան
Տիկ. Զարուհի Զարբհանէլեան
Օր. Շուշան Սօխալեանց
Օր. Զարուհի Սարաֆեան
Տիկ. Սիրանոյշ Իւթիւճեան
Օր. Սոֆի Զիլճեան:

(Մանգ. էփթեար, 1908, թ. 2297):

[20] Մանգ. էփթեար, 1881, թ. 4599:
[21] 1897, թ. 81:
[22] Սուրհանդակ, 1908, թ. 85, 106:
[23] ժամանակ, 1914, թ. 1837:
[24] *Անդ*, թ. 2011:
[25] ժամանակ, 1908, թ. 26:

28· «ՎԱՀԱԳՆ» ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908—1909)

1911 Յուլիսին կը գրէ Մարմնամարզ[26]. «*Սամաթիոյ մէջ* ասկէ առաջ կազմուած «Վահագն» Մարմնամարզական Միութիւնը վերջերս կազմալուծուած էր. այս անգամ Սամաթիոյ «*Ժողովուրդ*» Լսարանը գայն վերակազմեց *իր նախաձեռնութեամբ*: Առ այժմ անդամներու թիւը 36 է. *խումբերն ամսական մուտքն է մօտ* 140 *ղրուչ*»:

Միութեան հիմնումը 1908—1909*ին կրնայ ըլլալ*:

29· «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» ԸՆԹ· ԼՍԱՐ· ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1909—1910)

Ինչպէս տեսանք՝ կը յիշուի 1911ին: Հիմնարկն ըլլալու է 1909—1910ին: Իր ամբողջական տիտղոսն է. «Ժողովուրդ» Ընթերցարանի Լսարանական Միութիւն:

1912*ին ցերեկոյթ մը կը սարքէ Սահակեան վարժարանի մէջ*[27]:

1918 Դեկտ.ին *Միութիւնը վերակազմուելով՝ կը կոչուի «Ժողովուրդ» Հայկական Միութիւն. կ'ունենայ Ծրագիր–Կանոնագիրը. կը ձգտի իր դրօշին տակ մխացնել թաղին բոլոր կազմակերպութիւնները՝ համերաշխութեան ոգիով: Իր Դիւանը կը կազմէին. Լեւոն Կանտոյեան (Ա. Աաենապետ), Մկրտիչ Զանանեան (Բ. Աաենապետ), Արշակ Յակոբեան (Ա. Աաենադպիր), Յարութիւն Թուղլաճեան (Բ. Աաենադպիր). իսկ Վարչ. Ժողովը՝ Բարունակ Իսկէնտէրեան, Եղուարդ Մխիճանեան, Կարապետ Պապայեան, Համբարձում Պիւքիւճեան, Մկրտիչ Թուղլաճեան, Յարութիւն Ներսէսեան, Ֆրանկիւլ Պաքրճեան*[28]:

30. «ԱՍՏՂ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1911—1912)

Գեղարուեստական Ընկերութիւն մը կը թուի ըլլալ Սամաթիոյ «Աստղ»ը, որուն գոյութեան տեղեակ կ'ըլլանք իր մէկ գեղարուեստական կազմակերպութեան առթիւ Պէյքոզ՝ Աբրահամ Փաշայի անտառին մէջ[1]:

31· ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1913)

Կազմուած է 1913ի սկիզբը: Իր Վարչութեան անդամներն էին.

[26] *Կ. Պ.* 1911, էջ 158:
[27] ժամանակ, 1912, թ. 1046:
[28] *Անդ*, 1918, թ. 3394:
[1] *Անդ*, 1912, թ. 1176:

Ֆրանկիւլ Պաքրճեան Աաենապետ
Կոպեռնիկ Աաենադպիր
Յարութիւն Եայլըեան
Մկրտիչ Զիլեան
Օր. Սիրանոյշ Թունուզլեան
Օր. Լուիզ
Օր. Ագնիւ Պէրպէրեան[2]:

32· ՀԱԿԱԼԲՈԼԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1913)

Հաւանօրէն 1913ի սկիզբը հիմնուած: Կը սարքէ առողջապահիկ բանախօսութիւններ[3]:

33· «ԴԵՌԱՓԹԻԹ ՅԱՌԱՋ» ՕՐԻՈՐԴԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1918)

Կազմուած է 1918ի գլխադաշտարէն վերջ: Կը սխալինք եթէ ըսենք թէ Նունեան–Վարդուհեան Սանուհիներէն կազմուած է: 1918 Դեկտ.ին նախ կը յիշուի իբրեւ «Դեռափթիթ Սանուհեաց Միութիւն», որ ցերեկոյթ մը կը կազմակերպէ[4]*, յետոյ 1919 Ապրիլին կ'անուանուի «Դեռափթիթ Յառաջ» Օրիորդաց Միութիւն*[5]:

34· «ՄԱՍԻՍ» ՆՈՒԱԳԱՒՈՒՄԲ (1918)

Իր անուան կը հանդիպինք 1918 Դեկտեմբերին[6] *եւ 1921ին*[7]:

35· ԳՆԱՐ ԵՐԳԱՒՈՒՄԲ (1918—1919)

Կը յիշուի 1919 Մայիսին[8]:

36· ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻԱՑԵԱԼ «ԿԱՑԱԿ» ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1919)

Թատերական Ընկերութիւն մըն է Սամաթիոյ «Կայծակ»ը, որ 1919ի սկիզբը երեւան կու գայ եւ ներկայացում կու տայ Եչնիգափուի ծովեզերքը՝ մասնակցութեամբ «Նոր Աշգ» նուագախումբի[9]*: Միայն չկրցանք տեղեկանալ թէ ինչո՞ւ «միացեալ» տիտղոսը կը կրէ: Այնպէս կ'երեւայ թէ զանազան Ընկերութիւններու մէացում մըն է:*

[2] ժամանակ, 1913, թ. 1377:
[3] *Անդ*, թ. 1629:
[4] *Անդ*, 1918, թ. 3412:
[5] *Անդ*, 1919, թ. 3506: — Ձակատամարտ, 1919, թ. 48:
[6] ժամանակ, 1919, թ. 3541:
[7] *Թէոդիկ, Աշխ. Տարեց.*, 1921, էջ 308:
[8] ժամանակ, 1919, թ. 3541:
[9] *Անդ*, 1919, թ. 3588:

37· ԵԱՁՄԱՃԻ ԲԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920)

Կազմած են Սամաթիոյ, Եէնիգափուի Դամգափուի եւ Մեւլահանէի «եազմաճի» հայ բանուորները՝ իրենց կենդրոն ունենալով Սամաթիան եւ Ակումբ մը՝ Սկիւտար, Նոր–Թաղ[10]:

38· ՍԱՀԱԿԵԱՆ–ՆՈՒՆՆԵԱՆ ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (... 1952)

Հիմնումի թուականը թէեւ անծանօթ է մեզ, սակայն երկսեռ «Սանուց»ս հին Միութիւն մը չէ: Յիշողն է երջանկին Տարեցոյցը[11]:

39· ՍԱՄԱԹԻՈՑ ՆԱԽԿԻՆ ԹԱՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1952)

Պարբերաբար Սամաթիացիները 1952*ին կը հիմնեն «Սամաթիոյ Նախկին Թաղեցիներու Միութիւն»ը, որուն ծրագիրն է. «Առանց բաղաքականութեամբ զբաղելու, աշխատիլ վառ պահել հայկական ոգին եւ մշակոյթը... պայքարիլ այլասերման վտանգին դէմ... զարկ տալ իրերօգնութեան. Հայը Հայ պահել...*[12]»:

Վարչութեան անդամներն են. Տիրան Յարութիւնեան (Հիմնադիր), Թիրայր Փափազեան (Նախագահ), Լեւոն Շերէմէթեան (Քարտուղար), Տիկ. Մարի Ստեփան (Գանձապահ), Տիկ. Լուիզ Ադամեան (Հաշուակալ)[13]:

ՆԱՒԼԸԳԱՒՈՒ (Սամաթիա)

1· ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1854)

Սամաթիոյ մեծ թաղին կից եւ նախապէս անոր մաս կազմող Նաւլըգափու թաղին այս Ընկերութեան մասին կը գրէ ժամանակակից հայ թերթը, 1854 Յուլիս 29 թուականով. «Նաւլըգաբուի տղայոց եւ աղջկանց դպրատուներուն բարեկարգութեանը համար այս օրերս Ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ. Մովսէս Խորենացւոյ պանծալի անունը նուիրեալ, որուն անդամներն են հետեւեալ յարգոյ անձինքը.

[10] ժողովուրդի Ձայնը, 1920, թ. 591:
[11] 1953, էջ 12:
[12] Յառաջ, *Փարիզ* 1952, թ. 2227:
[13] *Անդ*:

© National Library of Armenia

Վերատեսուչք
Մանուկ Գաբամաճեան
Մինաս Թօզաթլեան
Գանճապետք
Ստեփան Թուղլաճեան
Յօհաննէս Մուպահեաճեան

Այս ներահաստատ *Ընկերութիւնը . . . որոշեց որ* 5000 *տոմսակ պատրաստէ ամեն մէկուն գինը հինգ ղուռուշ . . . որով* 25·000 *ղուռուշ դրամագլուխ մը պատրաստելով, դպրատունները հաստատ կերպով բարեկարգին ու յառաջ երթան*[14]»: Ընկերութիւնս կը կոչուի նաեւ «Խորենեան» (Մանզ· էֆիար, 1870, Թ· 1257):

Նաւլըզափուի մէջ 1849էն ի վեր կար Խորենեան–Վաւվառեան *անունով վարժարան մը*[15], որուն պաշտպան կ'ըլլայ այս Ընկերութիւնը:

1868ին Ընկերութեանս կը նուիրէ Յարութիւն Քափամաճեան սեղեակ մը՝ վալիտէ–խանի մէջ· 1869ին կարապետ Փափագեան Բասն Հատ օսմանեան *ֆօնսոյիտէ, որուն համար հրապարակաւ չնորհակալութիւն կը յայտնէ Ընկերութիւնը իր Տնօրէն Ժողովի միջոցաւ, այսինքն՝ Փոխ–Առենապետ* Խորէնով Թոփիճաեղեան եւ *Փոխ–Առենադպիր* Սարգիս Արապեան[16]: 1870ին ալ Պօղոս Վ· Նաթանեանի միջոցաւ Ստեփան Ճանիկեան *Ընկերութեան կը նուիրէ* 20 *ֆրանքնոց արժեւոմս մը*[17]:

Ընկերութեան կանոնագիրը ծանօթ չէ մեզի, միայն գիտենք որ չաբաթական անդամավճարն էր 10 *փարա*[18]: *Ընկերութիւնը թաղին երկաեր վարժարանի Հոգաբարձութիւնը իր վրայ առած էր եւ այդ պաշտօնին կը յատկացնէր* 7 *անձ*: Նշան Ա· Շիրվանեան (Վանեցի) *կը գովէ Ընկերութեան խնամքը վարժարանին վրայ եւ վերջնոյս յառաջդիմութիւնը ուսման մէջ*[19]:

1880ին կ'ըսուի թէ Ընկերութիւնը «բաւական տարիներէ ի վեր» *դադրած ըլլալով՝ կը ձեռք մխայն գոց սնտուկ մը, թաղակառուցութեան մօտ, սակայն հին ու նոր անդամները Ընդհ· Ժողով մը կազմելով՝ կը վերականգնեն Ընկերութիւնը, կ'ընտրեն իրենց Դիւանն ու Գործ· Ժողովը եւ կը չարունակեն իրենց մշակութային աշխատանքը: Այդ առեն Ընդհ· Ժողովի Առենապետն էր Մարգար Միհրասեան, իսկ Առենադպիրը Մ· Կ· Տէօմճեեան*[20]:

2· ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՑՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1869—1870)

Հիմնումի թուականը կարելի չեղաւ ճշդել: Կը յիշուի 1870 *Յունիսի սկիզբը: 1870ի Սահմանադրութեան տարեդարձին առթիւ չոգենաւ վարձելով ղուա չահ կ'ունենայ* 1361 *ղրչ·, որոնցմով* 5 *հատ արժեւոմս կը գնէ եւ կը յանձնէ «Խորենեան Ընկերութեան»՝ երկսեռ վարժարանի օգտին համար, աւելցած* 38 *ղրչ·ն ալ «տղոց գրատան» կը յատկացնէ*[21]: Հետեւաբար Ընկերութեանս նպատակն եղած է նիւթապէս օժանդակել Նաւլըզափուի վարժարանին: Դժբախտաբար կը պակսին անդրագրային մանրամասնութիւնները:

Ընկերութիւնս անծանօթ է Ալպօյաճեանի:

3· ԽՆԱՄԱՏԱՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

Վարժարանիներու աղքատ աշակերտաց ձրի դասագրքեր մատակարարել — *ահա' Ընկերութեանս նպատակը: Բերայի վարժարաններուն* 116 *զանազան դասագրքեր նուիրած է* 1880 *Սեպտեմբերին*[22]: Նոյնը ըրած է Նաւլըզափուի *թաղին՝* 1880 *Դեկտեմբերին*[23]:

1883ին վերակազմուած՝ կոչուած է «Խնամատար Միութիւն» եւ նուիրած Ազգ· հիւանդանոցին 100 ղուրուշ[24]:

Անծանօթ է Ալպօյաճեանի:

4· ԴՊՐԱՑ ԴԱՍ (1882)

Նաւլըզափուի Ս· Յովհաննէս եկեղեցւոյ Դպրաց Դասի Ընկերութիւնը *հիմնուած է* 1882ին, *ինչպէս կը տեսնուի* 1904ին *տպուած «կանոնագիրը»էն*[25]:

Ընկերութիւնը կը չարունակուի:

[14] Մասիս, 1854, Թ· 131:
[15] *Թորգոմեան, անդ, Ա·, էջ* 203:
[16] Փոխ· Մասիս, 1869, Թ· 363:
[17] Մասիս, 1870, Թ· 1003:
[18] Միածան, 1870, Թ· 87:
[19] Օրագիր, 1870, Թ· 124:
[20] Թէրճիմանը Էֆիար, 1880, Թ· 894: — *Հմմտ.* Մանզ· Էֆիար, 1880, Թ· 4426:
[21] Մանզ· Էֆ· 1870, Թ· 1257:
[22] Թէրճ· Էֆ· 1880, Թ· 930:
[23] *Անդ*, Թ· 1009:
[24] Մանզ· Էֆ· 1883, Թ· 5153:
[25] *Կանոնագիրը Դասուց Դպրաց Մայր Եկեղեցւոյ եւ այլոց Եկեղեցեաց*, Կ· Պ· 1904, էջ 4:

ԵԷՆԻՄԱՀԱԼԼԷ (Սամաթիա)

1· ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԱՐԱՓ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1860)

Սամաթիոյ կից ԵԷնիմահալլէ *փոքր թաղին* Ուսումնասարաբ *Ընկերութիւնը հիմնուած է* 1860 *Հոկտեմբերին՝ նպատակ ունենալով ուսումը եւ կրթութիւնը տարածել Հայ Ժողովուրդին մէջ: Ասիկա այն Ընկերութիւնն է որ Ալպօյաճեանի քով յիշուած է անորոշաբար իբրեւ կենդրոն ունենալով Իմամ Ալի Խան (տե՛ս Գազ· Տարեգր·, Բ·, էջ* 83, *Թիւ* 75—76):

Ընկերութիւնս յետոյ իր անունը փոխած է «Մատենադարան» Ընկերութեան, առանց փոխելու իր նպատակը եւ իրեւ կենդրոն ունեցած է, բացի ԵԷնիմահալլէէն *եւ* Շուկայէն, *նաեւ Իմամ Ալի Խանը: Պոլսոյ Սէր աթթօրեայ թերթը կը գրէ* 1861 *Հոկտեմբերին· «Իմամ Ալի Խանի Մատենադարան Ընկերութիւնը նոյն Ընկերութիւնն է, որ ասկից տարի մը առաջ Ուսումնասարած անուամբ ըսկըսեր եւ յարատեւութեամբ կը չարունակէ, առանց նպատակն պլպլելու: Ասոր գրասենեակն ալ հեռաւոր տեղերէ բաժանորդաց հաղորդակցութեանը դիւրութիւն տալու համար բացուեցաւ*[26]»:

Մէեմ· Հավատիս[27] *կը յիշէ Ընկերութիւնս «Մատենադարանի Ընկերութիւն» ձեւով եւ կ'ըսէ որ իր կանոնագիրը չափազանց երկայնաձիգ է, տեղ չունի հրատարակելու զայն եւ թէ Ընկերութեան կենդրոնները են Սամաթիա եւ Շուկան: Կիլիկիա* (1863, *էջ* 356) *կը գրէ, «Սամաթիոյ* ԵԷնիմահալլէի *թաղի «Մատենադարանի» Ընկերութիւնը Ազգիս օգտակար ծառայութիւն մ'ընելու նպատակաւ իր գրասենեակին մէջ ընդհանուր ատենախօսութիւն ընել որոշած է: Այս որոշման սկիզբն եղաւ Յուլիս* 14*ին»:*

Ընկերութիւնը 1862*ին սկիզբը* 80 *անդամ ունէր* (Սէր, *անդ, էջ* 112):

Ջեփիւռ[28] *կ'իմացնէ թէ Մատենադարանի Ընկերութեան տաւնախօսութիւնները* 15 *օրը անդամ մը տեղի կ'ունենան:*

2· ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Հիմնուած է 1870*ի սկիզբը*[29]: Արդէն *նոյն տարիէն սկսած* Ալթըմէրմէր *Սորմակիր մշակութին կից սրճարան մը վարձած եւ Ընթերցարան մ'ունեցած է:* 1872*ին կը գնէ երկաթուղեայ վիճակահանութեան երեք տոմս եւ կը մտադրէ իր աւելցուցած դրամով միշտ տոմսեր գնել եւ այսպէս «հինգ տարի ոչ մէկ բանի մը ձեռնարկել եւ վերջը իր պայմանաժամը լրանալու մէջոցին՝ հաւաքուած ստակով թաղիս (ԵԷնիմահալլէ) դպրոցին համար կալուած մը առնելով պիտի նուիրէ», կը գրեն Ընկերութեան Նախագահ Ա· Ե· եւ Փոխ–Առենադպիր՝ Ա· Ս·*[30]:

Ընկերութիւնը 1873*ին տաղնապ մը կ'ունենայ, բայց կը չարունակէ իր կեանքը: Զենք հանդիսիր ակնարկութեան մը թէ իր վերջնական նպատակին հասա՞ծ է:*

Ալպօյաճեան Ընկերութեանս հիմնումը սխալմամբ 1871*ին դնելէ վերջ՝ կ'ըսէ որ «Ալթըմէրմէրի դպրոցին ի նպաստ կազմուած է*[31]»: *Ժամանակին Սամաթիոյ վերաբերած թաղը կը կոչուի* ԵԷնիմահալլէ *կամ* Ալթըմէրմէր[32]:

3· ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1874—1875)

Առաջին յիշատակութեան հանդիպած ենք 1876 Յունուարին, *բայց յայտնի կը տեսնուի թէ* ներահաստատ *Ընկերութիւնս մը էի* 1876*ին, որով ենթադրել կու տայ թէ հիմնուած ըլլալու է դոնէ* 1874—1875*ին: Ահա թէ ի՛նչ կը գրուի Ընկերութեան կողմէ· «. . . թաղիս Ներսիսեան երկսեռ վարժարանի աղիատիկ տղայոց ուսման պէտքերը հոգալու եւ թէ վարժարանիս թանգարան մը հաստատելու նպատակաւ կազմեալ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնս ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ տեսնելով վարժարանի մանկտեաց ազքատ վիճակը՝ յատուկ տոմսակներ չրջաբերութեան հանած է Ս· Զատկի տօնի առթիւ զգետ շինելու դիտաւորութեամբ . . .:*

Ի դէմս Ընկերութեան

Առենադպիր	*Առենապետ*
Մ· Էթմէքճեան	*Դ· Տ· Մ· Փափագեան*

1876 Յունուար 22
Սամաթիա, ԵԷնիմահալլէ[33]

Ընկերութիւնը 1879*ին կը չարունակուէր· Յակոբ Վարդովեան ներկայացում մը կու*

[26] Սէր, *կ· պ·* 1861, Թ· 5, *էջ* 40:
[27] 1862, Թ· 431, *Յունուար* 20:
[28] *կ· պ·* 1863, *էջ* 179:
[29] Օրագիր, 1870, Թ· 324:
[30] Փունջ, 1872, Թ· 722:
[31] *Գազ· Տարեց·, Բ·, էջ* 90:
[32] *Թորգոմեան, անդ, Ա·, էջ* 218:
[33] Մանզ· Էֆիար, 1876, Թ· 3033:

© National Library of Armenia

տայ կէտիկ–Փաշայի Օսմանիէ թատրոնին մէջ՝ ի նպաստ «Ուսումնասիրաց Ընկերութեան պաշտպանութեան յանձնուած ԷՆԻ–մահալլէի Ս. Ներսիսեան վարժարանի [34]»:

Ընկերութիւնս պահած է իր գոյութիւնը դէռ երկար տարիներ եւ դադրած, հաւանօրէն 1890ական թուականներուն: Սակայն 1908ին կը վերակազմուի եւ վակուած «Ս. Ներսիսեան» վարժարանն ալ կը բանայ [35]:

Կը կարծենք թէ ԵԷՆիմահալլէի մէջ գոյութիւն չէ ունեցած «Ներսէսեան Ընկերութիւն» մը 1881ին, ինչպէս կ'ընդունի Ա–պօյաճեան [36]: Այդպէս մտածուած Ընկերութիւնը «Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնն է, որ Ներսէսեան վարժարանի պաշտպանը ըլլալով՝ անուան չփոթութիւն տեղի ունեցած է: Ինչպէս տեսանք՝ «Ուսումնասիրաց»ի նպատակն ալ «տեղւոյն վարժարանին նպաստել եւ չքաւոր աշակերտաց օգնել» [37] էր եւ 1881ին գոյութիւն ունէր ու կը գործէր:

«Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն»ս անծանօթ է Ալպօյաճեանի:

ԿԷՏԻԿ–ՓԱՇԱ

1· Ս· ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆՁԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1844)

Կէտիկ–Փաշա թաղի առաջին եւ հնագոյն Ընկերութիւնն է «Ս. Յովհաննու Աւետարանչի Ընկերութիւն»ը, որ ո՛չ թէ 1845 — ինչպէս նշանակած է Ալպօյաճեան [38] — այլ 1844 Դեկտեմբերին հիմնուած է: Ժամանակակից Իզմիրլի Արշալոյսը [39] 1845 Յունուար 13ին գոլոչն կ'իմանայ թէ «ամէն մը ի վեր ուրիշ ուսումնական մխթարութիւն մըն ալ հաստատուեր է Կէտիկ–Փաշայ ըսուած թաղը Սուրբ Յովհաննու Աւետարանչի Ընկերութիւն անունով: Այս Ընկերութիւնը հոգ պիտի տանի նոյն թաղի վարժարանը կարգի դնել, եւ օրինաւոր վարժապետներ հաստատել հայկաբանութեան եւ իտալական լեզուին. ուստի ջերմեռանդ սրտիւ կը բարեմաղթենք որ վերջին Նախախնամութիւնը պաշտպան եւ նպաստամատոյց ըլլայ այս նորահաստատ ազգասէր մխթարութեանը»:

Այս մասին ուրիշ տեղեկութիւն չենք գտած:

2· ... ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1858)

1858ի սկիզբը Պոլսոյ Պալի–Փաշա ըսուած թաղը հրդեհ պատահելով՝ թաղին 300 հայ ընտանիքները անտուն անպատսպար կը մնան: Այդ առթիւ Կէտիկ–Փաշայի Հայոց կողմէ բարերար խումբ մը Ընկերութիւն մը կը կազմէ եւ դրամական ու պանդան նուէրներ հաւաքելով՝ անմիջական օգնութիւն կը հասցնէ արկածեալներուն: Հաւաքուած դրամը 82·996 ղրուշի մեծ գումարի հասած ըլլալով՝ Ընկերութիւնը ատոր մէկ մասը հրկիզեալներուն բաժնելէ վերջ՝ խոհեմութիւն կը համարի մնացածովը գետին մը գնել եւ 50—60 սենեակնոց մեծ չէնք մը շինելով հոն պատսպարել արկածեալները:

Ընկերութեան հիմնադիր–անդամներն էին.

Յարութիւն Գարամանճեան
Սիմոնիկ Նորատունկեան
Մինաս Թոզաքլեան
Յովակիմ Սախայեան
Յարութիւն Զրաճեան
Խաչիկ Սախայեան [40]:

Ի՞նչ էր սակայն Ընկերութեան անունը: Մասիս, որ մեծ գովեստներով կը դրուատէ Ընկերութեան մարդասիրական ու ազգասիրական չարժուձեւը եւ կու տայ Ընկերութեան նուէրատուներու 3 ցանկեր [41], չի յիշեր մանաւանդ տիտղոս մը կամ յորջորջում մը երբեւ անուն Ընկերութեան:

Ալպօյաճեան չունի Ընկերութիւնս իր ցանկին մէջ:

3. ԱՐՏԱԻԱԶԴԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1863)

Թատերական Ընկերութիւն մ'է Կէտիկ–Փաշայի «Արտաւազդեան Ընկերութիւն»ը, հիմնուած 1863ին: Իր առաջին ներկայացումը տուած է 1864 Մարտ 26ին, ներկայացնելով Ալգիր ողբերգութիւնը Կէտիկ–Փաշայի բացօթեայ «Ֆրանթատրոնին» մէջ [42], որմէ խրախուսուած՝ Ընկերութիւնը երկրորդ

[34] Լրագիր, Կ. Պ. 1879, Թ. 940:
[35] Սուրհանդակ, 1908, Թ. 85:
[36] Գաղ. Տարեգր., Գ., էջ 120:
[37] Անգ:
[38] Գաղ. Տարեգր., Ա., էջ 54:
[39] Արշալոյս Արարատեան, 1845, Թ. 224:
[40] Մասիս, 1858, Թ. 326:
[41] Անգ՝ Թ. 326—328:
[42] Մեր, Կ. Պ. 1864, էջ 27:

ներկայացում մը կու տայ Ապրիլ 11ին, բեմ հանելով հայերէն «Յովսէփ Գեղեցիկ» եւ տաճկերէն «Օտուն գըլըճ» գաւեշը [43]:

Ալպօյաճեան՝ յիշատակելէ յետոյ Ընկերութեանս սկզբնական չրջանը [44], կու տայ գլխաւոր անդամներու անուններըն. Նիկողոս Իւսլիւկեան (յետոյ եզնիկ եպ. Ապահունի, Առաջնորդ Արարկիրի), Աբրահամ Ա.յվազեան, Գէորգ Ա.յվազեան, Թագուր Նալեան, Ռուբէն Պարիկեան, Միհրսեան եւ Արմենակ Հայկունի [45]:

4· ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (... 1865)

Ընկերութեան Ատենապետ՝ Գրիգոր Յովսէփեան՝ ծանուցումով մը կ'իմացնէ թէ Ընկերութեան անդամները թաղին /սրճարանը հաւաքուելու են, ուր հրդեհէն Ընկերութեան եղած վնասները պիտի քննուին ու տուգրուին (Վարագայի Հաւատիս, Կ. Պ. 1865, Թ. 233): Ուրիշ ծանօթութիւն մը չունինք: Ուրիշներէ չէ յիշուած:

5· ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (... 1868)

Մանգումէի էֆէեար (1868, Թ. 616, Մարտ 24) Թրքերէն կը գրէ որ «Մեր ծանօթ երկրագործական Ընկերութիւնը ֆանի մը տարիէ ի վեր *խանդարուած վիճակ ունենալուն՝ կէտիկ–Փաշա, եամկը Փաշա թատրոնի սրճարանը անդամական ժողով պիտի գումարուի»: Թերթը չ'ըսեր թէ ե՞րբ, ու՞ր, որմէ՞ հիմնուած է Ընկերութիւնը: Ատանց առտի ըլլալու՝ կը կարծենք թէ կէտիկ–Փաշայի մէջ կազմուած է: Ուրիշ տեղ անունիս հանդիպած չենք:*

6· ՕԺԱՆԴԱԿ ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (... 1870)

Կէտիկ–Փաշայի մէջ կը յիշուի «Օժանդակ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն» մը, որ 1870 Մարտին թաղին Ս· Յովհաննէս եկեղեցւոյ սրահին մէջ կիրակնօրեայ ձրի դասընթացք մը կը բանայ «Անձնուէր»ի օրինակին նման: Ատենապետը եղած է Տիգրան Ն· Ձեպեճեան (Մանգ· Էֆէեար, 1870, Թ. 1129):

[43] Մասիս, 1864, Թ. 635:
[44] Բիւզանդիոն, Կ. Պ. 1913, Թ. 4983:
[45] Գաղ. Տարեգր., Բ., էջ 85:

7· ԴՊՐԱՑ ԴԱՍ (1898)

Կէտիկ–Փաշայի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին (չինուած 1849ին) ապահովաբար չատոնց ունեցած է իր Դպրաց Դասը, սակայն իրրեւ կազմակերպ Ընկերութիւն՝ ան 1898էն սկսած կը յիշուի [46]:

8· ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱՍԻՐԱՑ ԱԿՈՒՄԲ (1908)

Կը յիշուի Սուրհանդակէն [47] եւ ունեցած է եռաձայն երգչախումբ մը:

9· «ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ» ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908)

Սուրհանդակի [48] համեմատ «Խրիմեան Հայրիկ Միութիւն»ը կազմուած է 1908 Մեսրոպի սկիզբը: Թերթը կը գրէ. «Նպատակը պիտի ըլլայ կրթութեան գործին զարգացման օժանդակել բանալով Լսարան, Ընթերցարան· կազմակերպելով հանրային դասախօսութիւններ, եւ այլն»: 1908 Սեպտեմբեր 8ին Կէտիկ–Փաշայի «Հայ Երաժշտասիրաց Ակումբ»ը ցերեկոյթ մը կու տայ թատրոնին վարժարանին պարտէզին մէջ: Հասոյթին կէսը «Խրիմեան Հայրիկ» Միութեան, իսկ միւս կէսը «Երաժշտասիրաց Ակումբ»ին կը յատկացուի [49]:

Միութեան հիմնադիրները, որոնք միանգամայն առաջին տարուան Գործադիր Մարմինը կը կազմեն՝ հետեւեալներըն են. Գրիգոր Եփրաճոսեան, Գեղամ Բաքսեղեան, Յակոբ Տէր–Յակոբեան, Շաւարշ Միսաքեան եւ Յովհաննէս Գըլըճեան: Ատենց օգնական կ'ընտրուին. Թաքուր Գույումճեան, Համբարձում Համբարձումեան, Եռվիճ Շահէն եւ Յակոբ Բոյիկեանե [50]:

10· «ՓՆԱՐ» ԵՐԱԺՇՏԱՍԻՐԱՑ ԸՆԵՐՈՒԹԻՒՆ (1910)

Ընկերութիւնս հիմնուած է 1910 Օգոստոս 1ին, նպատակ ունենալով. «Գործնական երաժշտութիւնը մշակելով՝ նուագախումբ կազմել եւ երաժշտութիւնը ժողովրդականացնել [51]»: Ունէր 65 անդամ:

[46] Անգ, Գ., էջ 122:
[47] Սուրհանդակ, Կ. Պ. 1908, Թ. 82: Հիմնուած է 1908 Օգոստ.ին (Հմմտ. Մանգ· Էֆ·, 1908, Թ. 2208): Կը կոչուէր նաեւ «Երաժշտասիրական Ակումբ»:
[48] 1908, Թ. 73:
[49] Անգ, Թ. 82:
[50] Անգ, Թ. 79:
[51] Թէոդիկ, Ամէն. Տարեց., 1921, էջ 305:

© National Library of Armenia

1911ի սկիզբը Ընկերութիւնը ունէր իր «Փանֆառը» եւ կը գործէր [52]:

11· ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1913)

Կէտիկ–Փաշայի կանանց Բարեսիրական Ընկերութիւնը *կը յիշուի* 1913ին: *Բանախօսութիւն կը սարքէ Գումգափուի մէջ* [53]: *Թերի կը մնայ մեր ծանօթութիւնը:*

12· ՄԵՍՐՈՊեԱՆ ԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1913)

Մխիթեանս յիշատակութեան հանդիսած ենք 1913ին [54]: *Թաղին* Մեսրոպեան վարժարանի *Սանե՞րը հիմնած են — չունինք տուեալութիւն:* 1914ին «Փոնտ» կազմած է *Կէտիկ–Փաշայի մէջ Մանկապարտէզի չէնք մը շինելու համար* [55]:

13· «ՍԼԱՒ» ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1914)

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ չեչտած ենք՝ Շաւարշ Քրիսեանի *տուած օրինակը վարակիչ եղած է Պոլսոյ բոլոր թաղերու համար ալ, ուր հետզհետէ կազմուած են այլեւայլ անուններով Մարզական Ընկերութիւնները, որոնց համադրութիւնն ու կեդրոնական Մարմինը կոչուած է «Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւն»:*

Կէտիկ–Փաշայի Մարզական Մխիթիանը կոչուած է «Սլաֆ» Մարմնամարզական Միութիւն», որուն անուան հանդիսած ենք 1914 *Մայիսին* [56]:

14· «ՕՇԱԿԱՆ» ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1915)

Ընկերութիւնս 1915ին *հիմնուած եւ ժամանակէն* [57] *կոչուած է «Օչական Սանուց Մխիթիան», մինչ Թէոդիկի* [58] *քով կ'անուանուի «Օչական Երիտասարդաց Մխիթիան»: Իր նպատակն է. «Նիւթապէս եւ բարոյապէս աստարել թաղին կրթական ու բարեգործական հաստատութեանց եւ ձեռնարկներուն* [59]: *Ունեցած է* 50 *անդամ:*

Մխիթիանս 1919 *Օգոստ. 6ին կը վերակազմուի՝ ունենալով հետեւեալ վարչական Մարհուրդը· Երուանդ Աբրահամեան (Առենապետ), Ս. Եղբայրեան, Ն. Եէտիգարտաշեան, Ս. Աւագեան, Օրխորդներ՝ Ա. Յարութիւնեան եւ Ա. Սիսլեան: Մայր Դիւանը կը կազմէին՝ Ն. Տ. Ստեփանեան, Օր. Ս. Եզանեան* [60]:

1919 Դեկտ. 27ին Գումգափուի Յունոյ Թատերասրահին մէջ հանդէս մը կու տայ, ուր նուագ, մեներգ, արտասանութիւն, գաւեշտ եւ վիճակահանութիւն տեղի կ'ունենան [61]:

15· ԵԿԵՂեՑԱՍԷՐ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920—1921)

Կէտիկ–Փաշայի մէջ 1921ի *Մայիսին կը յիշուի «Եկեղեցասէր Տիկնանց Միութիւն» մը, զոր կազմած են Բողոքական Հայեր, գուցէ* 1920—1921ին [62]:

16· «ԱԼԻՇԱՆ» ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՍԵՌ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1921)

Կը յիշուի 1921 Դեկտեմբերին: Հաւանօրէն 1921ի ընթացքին կազմուած է: Հաւաքատեղին՝ *Կէտիկ–Փաշայի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը* [63]:

17· ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1951)

Կէտիկ–Փաշայի Մեսրոպեան վարժարանի նախկին սաները 1951ին *կը կազմեն «Մեսրոպեան Սաներու Միութիւն»ը* [64]:

(Շարունակելի:) Հ· Ե· ՊՕՂՈՍԵԱՆ

---

[52] Ժամանակ, 1911, թ. 721:
[53] Անդ, 1913, թ. 1422:
[54] Անդ, թ. 1584:
[55] Անդ, 1914, թ. 1761:
[56] Անդ, 1914, թ. 1804:
[57] Անդ, 1915, թ. 2043:
[58] Թէոդիկ, անդ, էջ 306:
[59] Անդ:
[60] Անդ:
[61] Ժամանակ, 1919, թ. 3711:
[62] Ժողովուրդի Ձայնը, 1921, թ. 778:
[63] Անդ, թ. 976:
[64] Երջանիկ Տարեցոյց, կ. Պ. 1953, էջ 12:

ՄԱՆՈՒԿ Գ· ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ, Խարբերդ եւ իր գաւակները: Ֆրէզնօ–Վենետիկ 1955:

Պր· Մանուկ Գ· Ճիզմէճեան, *բնիկ Խարբերդի*, 80 *տարեկան, մեզի կ'ընծայէ «Խարբերդ եւ իր գաւակները» դեղեցիկ հատոր մը՝ որ Խարբերդի եւ Խարբերդցիներու Պատմագիրքն է: Մենք վարժեցանք այլ եւս տեսնելու եւ գնահատելու Պատմագրքեր՝* «Մարաշ» (1934), «Հայ Կեսարիա» (1937), «Անկ եւ Ակնցիէ» (1952), «Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց» (1952), «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» (1953), «Ուրֆան եւ իր Հայորդիները» (1955) *եւ ահա ամենանորը՝* «Խարբերդ եւ իր գաւակները» (1955):

Կը յայտնենք մեր խնդակցութիւնը ծերունի հեղինակին, որ քաջութիւնը ունեցած է ձեռնարկելու իր երեսնի չէն եւ այսօրուան աւերակ քաղաքին Պատմութիւնը գրի առնելու: Ինդիր չէ որ այսպիսի գործի մը ձեռնարկութիւնը ո՛չ թէ անձի մը, այլ գոնէ ընտանեկան մը մխացեալ չանքերով մխայն կերտութեան կրնայ գլուխ ելլել: Ի՛նչ ընենք որ այսօրուան մեր դժբախտ պարագաներէն մէկն ալ է — մեր գժբախտ պարագաներէն մէկն ալ է — անջատ Պատմութիւններ գրել միեւնոյն հաղթի մասին — փոխանակ մխանալով, միեւնոյն քաղաքի բոլոր բնակիչներու մխացեալ բարոյական եւ նիւթական ուժերով մէկ եւ կատարեալ Պատմութիւն մը գրելու:

Խարբերդցիները չեն կրցած մխանալ· կամ՝ մխացած ու յետոյ անջատուած են (տե՛ս գրքիս մէջ՝ էջ 5 եւ 733): Եւ այսօր անոնց մէկ մասը կ'ուզէ երկրորդ Խարբերդի Պատմութիւն մը գրել···:

*

Անցնինք այժմ աչքէ անցնել Պատմագիրքս:

Երկսիւնակ 746 էջով եւ մէկ քարտէսով փարթամ հատոր մըն է «Խարբերդ եւ իր գաւակները»: Ամբողջ նիւթը բաժնուած է չորս Հատորներու· այսպէս՝ Ա. Հատոր՝ Խարբերդ 1850—1890 (էջ 15—189), Բ. *Հատոր՝ Խարբերդցիները Ամերիկայի մէջ եւ այլուր* (էջ 193—317), Գ. *Հատոր՝ Խարբերդ* 1890—1895 *թուականներուն* (էջ 321—520), Դ. *Հատոր՝ Յուշամատեան* (էջ 526—735):

Հակառակ այս բաժանումին՝ հարկ տեսնուած է նկատի առնել նաեւ Խարբերդի հին Պատմութիւնը, զոր յանձն առած է ուսումնասիրել Վենետիկի Մխիթարեաններէն Հ· Պօղոս Վ· Համելեան: Հ. Համելեանի այս գրութիւնը (Անդ՝ էջ 17—45) գիտական լուրջ աշխատանք մ'է, ուր յօդուածագիրը ջանացած է օգտուիլ ազգային եւ օտար աղբիւրներէն՝ տալու համար Խարբերդի հնագոյն եւ հին Պատմութիւնը ու Տեղագրութիւնը: Խարբերդ անուան ծագումի մասին Ադոնցի յայտնած տեսութիւնը ճիշդ գտնելով՝ կ'ընդունի թէ ասորեստանեան արձանագրութեան մէջ յիշուած Խարտան հիմը կը կազմէ Խարդ–բերդ ձեւին: Իսկ ինչ կը վերաբերի Սարաբոնի յիշած Κραδιοχεστα ձեւին՝ Blau եւ Marquart զայն Ἀρταδιόχεστα ձեւի սրբագրելէ վերջ (տե՛ս Հիւբշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անուանները, Վիեննա 1907, էջ 362), Լուրը կ'իյնայ Խարբերդի հետ համեմատութիւնը, ինչպէս ըրած է Karl Ritter (Erdkunde, 10, Berlin 1843, էջ 811), կարծելով թէ Բիւզանդացիները ձեւափոխած են՝ զայն Χαρτετ վերածելով, որուն կը հետեւի Գերապայծառ Նագլեան (Les Mémoires I, էջ 257 ծանօթ.):

Զարմանալի է որ Հայ մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ Ժբ. դարուն յիշուած է Խարբերդ անունը (Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն Երուսաղէմ 1869, էջ 443: — Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաքումն Յիշատակարանաց, պմ 1160), ինչ որ հաւանօրէն շատ ուշ յիշատակութիւն մըն է:

Ըսենք անմիջապէս թէ Հ. Համելեանի այս ուսումնասիրութեան համար մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային մեր Մատենադարանի Հայ Յիշատակարաններու հաւաքածոյի Խարբերդի Հայոյ մասերը, ուր կան 1160—1674 *տարիներէն երեսուներկու Յիշատակարաններ: Այս Յիշատակարանները կարեւոր լոյս կը սփռեն նաեւ Խարբերդի Գիւղերու պատմութեան համար:*

Ինչպէս Յիշատակարանները հնութեան համար, նոյնպէս Հայ Մամուլը նոր չրջանի համար թանկագին նիւթ կը բովանդակէ Խարբերդի Պատմութեան, Աչխարհագրութեան, Ազգագրութեան, Մշակութային կեանքի, Գաւառաբարբառին, Վանքերու, եւ

© National Library of Armenia